

Zelfregulatie,
warmte in het gezin
en aantal uren kinderopvang
als voorspellers van
prosociaal gedrag

Een longitudinaal onderzoek bij kleuters

Mariette Hanc-van der Graaf
Capaciteitsgroep Kinder- en Jeugdpsychologie

Universiteit Utrecht

Begeleider: Annemiek Karreman

2^e beoordelaar: Daan Brugman

Utrecht, juli 2008

Abstract

In this research it was investigated whether effortful control, family integrity, number of hours attending day-care a week could predict prosocial behaviour in young children. The sample included 89 two-parent families and their firstborn preschool aged children. Two measurement moments were taken, at time 1 the child was 36 months old, and at time 2, the child was 54 months old. Information was obtained by means of parent-report and teacher-report questionnaires. Significant relations were found between effortful control and prosocial behaviour at time 1, in both the father report and the mother report. When reported by the mother, effortful control, family integrity and hours attending day-care a week predicted 20% of the variance in prosocial behaviour at time 1. Only effortful control was a significant predictor. The results indicate that effortful control and prosocial behaviour are related as well as family integrity and effortful control. Family integrity and number of hours attending day-care were not related to prosocial behaviour.

At time 2 no significant relations were found between the variables. Neither could any of the variables, after controlling for social behaviour at time 1, predict prosocial behaviour at time 2.

Inleiding

Er zijn veel onderzoeken die ingaan op wat probleemgedrag veroorzaakt en wat probleemgedrag kan voorkomen (o.a. Hanley, Iwata, & McCord, 2003). Prosociaal gedrag is meer dan de afwezigheid van probleemgedrag en is de laatste eeuw maatschappelijk gezien ook steeds belangrijker geworden (Eisenberg, 1982). Onderzoek naar sociaal gedrag is sinds de jaren '60 erg in opkomst, maar is nog steeds schaars vergeleken met onderzoek naar probleemgedrag. In Nederland is voor zover bekend geen onderzoek naar sociaal gedrag gedaan, zeker niet bij jonge kinderen.

Prosociaal gedrag omvat vrijwillige acties die bedoeld zijn om anderen te helpen of ten goede te komen (Eisenberg & Mussen, 1989). Er kan onderscheid gemaakt worden tussen sociaal gedrag en altruïsme. Eisenberg en Mussen (1989) zijn van mening dat er verschillende motieven zijn voor sociaal gedrag. Het kan dus zo zijn dat iemand vrijwillig een ander helpt, maar er tegelijkertijd zelf beter van wordt. De motivatie van altruïsme echter is puur de bezorgdheid en sympathie voor een ander, er komen dus geen andere motieven bij kijken. Het verschil tussen sociaal gedrag en altruïsme, zoals hierboven gedefinieerd, is in de praktijk moeilijk te achterhalen. In de literatuur over sociaal gedrag wordt bij de meeste onderzoeken (o.a. Zhou et al., 2002) geen onderscheid gemaakt in onderliggende motieven die het gedrag veroorzaken. Zeker bij jonge kinderen is het moeilijk na te gaan wat hun diepere motieven zijn. Daarom wordt er gekeken naar het gedrag op zich. Alle gedragingen die als intentie hebben anderen te helpen, dus ook altruïsme, vallen onder de noemer van sociaal gedrag.

Vroeger dacht men dat jonge kinderen geen sociaal gedrag konden laten zien totdat ze een jaar of vijf tot zeven waren, maar uit onderzoek is gebleken dat het zelfs al op de leeftijd van anderhalf jaar kan voorkomen (Eisenberg, 1982). Kinderen gaan meer sociaal gedrag vertonen naarmate ze ouder worden (Grusec, Davidov, & Lundell, 2002). Daarnaast leren ze ook meer over de complexe regels die daar bij horen. Zo is het niet altijd gepast om iemand te helpen, het kan zijn of haar eigenwaarde ondermijnen. Soms kan een persoon te sociaal zijn en daarmee zichzelf te kort doen. Al met al is de ontwikkeling van sociaal gedrag complex. Om beter inzicht te krijgen in de ontwikkeling van sociaal gedrag is het belangrijk dat sociaal gedrag op een longitudinale manier wordt onderzocht, te beginnen wanneer een kind nog jong is.

Gedrag, ook prosociaal gedrag, wordt beïnvloedt door verschillende factoren. Hoe deze factoren op elkaar inspelen, wordt uitgelegd aan de hand van het bio-ecologische model van Bronfenbrenner. Het bio-ecologische model van Bronfenbrenner is een goed uitgangspunt, om een idee te krijgen welke factoren van belang zijn voor de ontwikkeling van prosociaal gedrag bij kinderen. Het bio-ecologische model kent verschillende systemen: o.a. het micro-, meso-, exo- en macrosysteem. Voor dit onderzoek zijn vooral de eerste twee van belang. Het microsysteem bestaat uit de onmiddellijke omgeving, zoals ouders, vrienden en leraren (Bronfenbrenner, 1979, 1986). Het mesosysteem bestaat uit de onderlinge relaties tussen verschillende primaire omgevingen waarin ontwikkeling plaatsvindt. Zo kunnen gebeurtenissen thuis de voortgang van een kind op school, of kinderdagverblijf beïnvloeden en vice versa. In dit onderzoek worden daarom het gezin en het kinderdagverblijf als variabelen meegenomen. De kern van het bio-ecologische model is het “proces” (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Het “proces” omvat alle vormen van interactie tussen het organisme (het kind) en de omgeving, “proximale processen” genaamd. “Proximale processen” produceren menselijke ontwikkeling en zijn hierin de primaire mechanismen. “Proximale processen” variëren afhankelijk van de kenmerken van de ontwikkelende persoon, van de nabije en de wat verdere omgevingscontext en de tijdsperioden, waarin de “proximale processen” plaats vinden. “Proximale processen” verschillen dus afhankelijk van kenmerken van de omgeving en kenmerken van het kind zelf. Er zijn drie typen van persoonskenmerken, die het meest van invloed zijn op de toekomstige ontwikkeling, door hun capaciteit om de richting en de kracht van “proximale processen” door het leven heen te beïnvloeden (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Deze drie typen zijn “disposities”, “bronnen” en “eisen”. “Disposities” kunnen “proximale processen” in beweging brengen en hun werk ondersteunen of, aan de andere kant, ermee interfereren of zelfs voorkomen. De eerste soort “disposities” worden “generatieve ontwikkelingskenmerken” genoemd, de tweede soort worden “destructieve ontwikkelingskenmerken” genoemd. “Destructieve ontwikkelingskenmerken” kunnen kort beschreven worden als moeilijkheden om de controle over emoties en gedrag te bewaren. “Generatieve ontwikkelingskenmerken” zijn actieve oriëntaties, zoals nieuwsgierigheid, de neiging om activiteiten alleen of met anderen te initiëren of daarin mee te doen en de bereidheid om onmiddellijke beloning uit te stellen om doelen op lange termijn na te jagen. Uitstel van beloning is een belangrijk kenmerk van zelfregulatie, net als controle over emoties en gedrag.

Voor het ontwikkelen van pro sociaal gedrag dient men dus als eerste uit te gaan van het kind zelf. Het kind is als persoon de belangrijkste factor voor zijn ontwikkeling (Bronfenbrenner & Morris, 1998) en zijn temperament en empathie zijn de fundering voor pro sociaal gedrag (Grusec et al., 2002). In dit onderzoek wordt daarom als eerste zelfregulatie onderzocht. Zelfregulatie is een onderdeel van temperament en gerelateerd aan empathie.

Naast zelfregulatie is de internalisatie van waarden van belang voor het ontwikkelen van pro sociaal gedrag (Grusec et al., 2002). Afgaande op de theorie van Bronfenbrenner (1979, in Smith en Hart, 2002) zijn het gezin en de kinderopvang de meest voorkomende bronnen waar kinderen hun waarden van afleiden. De directe omgeving is erg belangrijk in de proximale processen (Bronfenbrenner & Morris, 1998), daarom worden het gezin en kinderopvang en hun relatie met pro sociaal gedrag in dit onderzoek nader bekeken. Onder de proximale processen vallen ook de onderlinge relaties tussen al deze factoren, ook hieraan zal in dit onderzoek aandacht worden besteed.

Zelfregulatie

Zelfregulatie is een relatief centraal aspect van temperament in jonge kinderen (Kochanska & Knaack, 2003). Zelfregulatie is een breed begrip, dat door verschillende onderzoekers op verschillende manieren gebruikt wordt. In dit onderzoek zal zelfregulatie gebruikt worden om het Engelse begrip 'effortful control' aan te duiden. Effortful control is het vermogen om een dominante respons te onderdrukken en een ondergeschikte respons uit te voeren (o.a. Kochanska, Murray & Harlan, 2000). Om pro sociaal gedrag te vertonen is een bepaalde mate van zelfregulatie nodig: een kind moet een dominante respons (bijvoorbeeld iets voor zichzelf houden) onderdrukken en een ondergeschikte respons (bijvoorbeeld delen) uitvoeren. Daarom wordt verwacht dat zelfregulatie een determinant is van pro sociaal gedrag.

Zelfregulatie ontstaat in de kleutertijd. Tijdens het tweede levensjaar beginnen kinderen de eisen van sociale en non-sociale situaties op te merken en hun eigen gedrag daar op af te stemmen (Kopp, 1982). Langzaam en voorzichtig gaan ze hun gedrag reguleren. De basis voor zelfregulatie begint al bij de geboorte. Kopp (1982) beschrijft vijf verschillende fases die uiteindelijk resulteren in zelfregulatie. De eerste fase is

'neurofysiologische modulatie' en bestaat uit het moduleren van toestanden van opwinding. In de tweede fase, 'sensomotorische modulatie' (drie tot negen - twaalf maanden), kan een kind al vrijwillig motorische acties uitvoeren. Deze acties zijn gecoördineerd en niet-reflexief uitgevoerd. Er is echter nog geen bewustzijn of voorbedachte rade in deze acties. Tussen de 12 en 18 maanden ontstaat de derde fase 'controle' genaamd, die het bewustzijn van sociale eisen omvat, het vermogen om gedrag te initiëren, onderhouden en te staken en te voldoen aan verzoeken van degenen die hen verzorgen. Rond de 24 maanden verkrijgen kinderen 'zelfcontrole', de vierde fase, hetgeen hen verder in staat stelt op verzoek uit te stellen en ze beginnen hun gedrag te reguleren, ook zonder dat er iemand is die daar op toeziet. De vijfde en laatste fase 'zelfregulatie' ontstaat als ze ongeveer 36 maanden oud zijn. Het verschil met 'zelfcontrole' zit hem vooral in de gradatie niet in de soort. 'Zelfregulatie' omvat meegaandheid, het vermogen om op verzoek te wachten en te handelen. Het stelt hen in staat om zich te gedragen overeenkomstig de verwachtingen van de verzorgende of sociale verwachtingen, ook in afwezigheid van externe monitors. Zelfregulatie wordt ook wel omschreven als flexibiliteit in controleprocessen die voldoen aan veranderende situationele eisen.

Zelfregulatie is belangrijk voor het reguleren van emoties (Kochanska, Murray & Harlan, 2000). In een onderzoek naar pro sociaal gedrag bij tienjarigen, vonden Rothbart, Ahadi en Hershey (1994) dat zelfregulatie helpt om gevoelig te zijn voor emotionele ervaringen van anderen. Zij concluderen dat zelfregulatie centraal lijkt te staan in de ontwikkeling van empathie, hetgeen onmisbaar is voor het ontwikkelen pro sociaal gedrag. Verder lijkt het er volgens hen op dat zelfregulatie het belangrijkste kenmerk van temperament is voor een effectieve sociale ontwikkeling. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat een gebrek aan zelfregulatie een kind vatbaar maakt voor socialisatieproblemen. Of zelfregulatie ook bij jongere kinderen gerelateerd is aan pro sociaal gedrag moet nog worden onderzocht. Wel is bekend dat bij jongere kinderen, twee tot vijf jaar, de mate van zelfregulatie een belangrijke rol speelt bij adaptieve dan wel maladaptieve ontwikkelingsuitkomsten (Kochanska & Knaack, 2003). Kinderen die op een leeftijd van 22 maanden en 45 maanden een hogere mate van zelfregulatie hadden, waren later sociaal beter geadapteerd, dan kinderen met een lage mate van zelfregulatie.

De ontwikkeling van zelfregulatie staat niet op zichzelf, de omgeving speelt ook een rol. Kochanska, Murray en Harlan (2000) vonden dat kinderen, van wie de moeders meer aan hen gehoor gaven en emotioneel beschikbaar, ondersteunend, acceptierend en

gevoelig naar hun kinderen toe waren, een hogere mate van zelfregulatie hadden. In 2003 concludeerden Kochanska en Knaack dat, moeders die krachtig en stellig naar hun kinderen zijn, de capaciteit van zelfregulatie bij hun kinderen beperken. Karreman, Van Tuijl, Deković en Van Aken (2006) vonden dat coparenting, na controle voor opvoeding door vader of moeder, in verband staat met zelfregulatie. Dit gold voor zowel geobserveerde data als ouderrapportage. Het gezinsklimaat is dus van belang voor de ontwikkeling van zelfregulatie. Daarnaast is zelfregulatie van invloed op het gezin, omdat tussen kindkarakteristieken en het gezin zich proximale processen vormen (Kochanska & Knaack, 2003).

Zelfregulatie wordt verwacht een positief effect op prosociaal gedrag te hebben. Daarnaast wordt verwacht dat het in verband staat met het gezin en kinderopvang.

Coparenting

Coparenting is een belangrijk construct om het klimaat in een gezin meetbaar te maken. Coparenting refereert aan de kwaliteit van de coördinatie tussen volwassenen in hun rol als ouders (McHale, Kuersten-Hogan, Lauretti & Rasmussen, 2000). Het gaat hierbij om de interactie tussen beide ouders en het kind. Anders dus dan een ouder-kind relatie, refereert coparenting aan een triade, waarbinnen zich processen afspelen. Coparenting kan op twee manieren tot uiting komen: overt en covert (McHale, 1997). Overt refereert aan interacties tussen de gezinsleden, wanneer deze alle drie (vader, moeder en kind) aanwezig zijn. Covert coparenting gaat nog steeds om de triade, maar nu is het kind alleen met één van de twee ouders. Wanneer de ouder iets zegt tegen het kind over de andere ouder (de afwezige), is er sprake van een covert triadische communicatie. Coparenting is een relatief nieuw construct en geeft een vollediger beeld van gezinsprocessen, dan de klassieke diadische interactie. Het is dan ook erg belangrijk dat coparenting verder onderzocht wordt, vooral omdat er, zeker in Nederland, nog weinig aandacht aan is besteed.

McHale en Rasmussen (1998) verdelen coparenting in twee klassen van gezinsprocessen: destructieve gezinsprocessen en constructieve gezinsprocessen. Vijandigheid en competitie vallen, samen met differentiële ouderlijke betrokkenheid, onder de destructieve gezinsprocessen. Deze processen worden vaak in verband gebracht met gedragsproblemen bij kinderen. Binnen de constructieve gezinsprocessen vallen warmte

en samenwerking. Warmte reflecteert de algemene neiging van ouders om ondersteunend, liefhebbend en sensitief naar het kind te zijn en tegelijkertijd uitdrukking te geven van goedkeuring en directe positieve emoties en gedragingen naar het kind toe (Zhou et al., 2002). Warmte refereert ook aan hoe ouders zich ten opzichte van elkaar gedragen, zowel als ze beiden met het kind samen zijn, als wanneer ze met het kind alleen zijn. Als er sprake is van veel warmte bevestigen ouders elkaar en het kind en praten ze positief over de andere ouder wanneer zij alleen met het kind zijn (McHale 1997). Hierdoor krijgen kinderen de mogelijkheid om een consistente positieve kijk op de ouders als 'coparental unit' en op het gezin op zich te krijgen. Voornamelijk warmte lijkt dus belangrijk te zijn voor prosociaal gedrag.

De constructieve gezinsprocessen zijn van invloed op de ontwikkeling en het gedrag van het kind. Volgens de theorie van Mchale en Rasmussen (1998) kan gezinsharmonie (o.a. warmte) kinderen met een gevoel van welzijn en een set van adaptieve vaardigheden uitrusten, die later mogelijk helpen om om te gaan met de uitdagingen van kinderopvang en kleuterschool, zonder te hoeven terugvallen op internaliserende of externaliserende verdedigingsmechanismen. Hoe ouders zich naar elkaar gedragen, heeft te maken met de verstandhouding tussen hen beiden. Als het in de relatie niet goed gaat, wordt het ook moeilijker om die dingen tegen elkaar te zeggen en uiten, die kenmerkend zijn voor een hoge gezinsharmonie. Huwelijksvoldoening en communicatie over en weer in de jonge jaren van het kind zijn direct verbonden met het latere vermogen van het kind om op school te presteren en om positieve relaties te vormen met andere kinderen op school (Cowan, Cowan, Schulz & Heming, 1994). Warmte lijkt empathie en prosociaal gedrag bij kinderen te vergroten. Warmte biedt kinderen gevoelens van veiligheid, controle en vertrouwen in de omgeving. Kinderen zijn daarom minder bezig met zichzelf en kunnen meer met gevoelens van anderen bezig zijn. Zhou et al. (2002) onderzochten de verbanden tussen warmte, positieve uitingen van ouders naar kinderen, empathische reacties van de kinderen, sociale vaardigheid en externaliserende problemen, bij 180 kinderen. Ze volgden deze kinderen vanaf de kleuterschool tot en met groep drie van de basisschool. In hun onderzoek bevestigen ze de relatie tussen warmte en prosociaal gedrag. Warmte wordt verwacht een positief effect te hebben op prosociaal gedrag.

Kinderopvang

Kinderopvang wordt gedefiniëerd als zorg geleverd door iemand anders dan de ouders (Burchinal, Ramey, Reid & Jaccard, 1995). In het onderzoek van Burchinal et al. (1995) werden de volgende types vergeleken: kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, opvang thuis door familieleden en opvang thuis door niet-familie. In Nederland komt het vaak voor dat ouders de mogelijkheden voor opvang combineren. Kinderen brengen één of meerdere dagen bij familieleden en één of meerdere dagen op kinderdagverblijf of peuterspeelzaal door. In dit onderzoek worden alleen de opties kinderdagverblijf en peuterspeelzaal onderzocht. Kinderen in kinderdagverblijven en peuterspeelzalen komen over het algemeen met meer verschillende kinderen in contact, dan kinderen die niet naar kinderopvang gaan.

In de afgelopen decennia is er veel onderzoek gedaan naar de effecten van kinderopvang op kinderen. De uitkomsten van die onderzoeken verschillen enorm en zijn vaak tegenstrijdig (Belsky, 1988). Zo kwam DiLalla (1998) tot de conclusie dat kinderopvang pro sociaal gedrag van kinderen ten opzichte van leeftijdsgenoten zeker niet bevorderde en misschien zelfs verminderde. Andersson (1989), daarentegen, concludeerde dat kinderen die op jonge leeftijd kinderopvang genoten, later significant positiever gewaardeerd werden door hun leraren op het gebied van schoolprestaties en sociaalpersoonlijke eigenschappen, dan kinderen die op latere leeftijd kinderopvang genoten en dan kinderen die thuis verzorgd werden.

Deze uiteenlopende uitkomsten lijken voort te komen uit de verschillen in de kwaliteit van de kinderopvang. Vandell en Corasaniti (1990) vonden tijdens hun onderzoek vooral negatieve effecten van kinderopvang op later gedrag en cognitie van kinderen, maar wijten dat vooral aan de kwaliteit van de kinderopvang. Hun studie vond plaats in Texas, V.S. In Texas, net als in ongeveer twintig andere staten, zijn de maatstaven voor kinderopvang minimaal (Vandell & Corasaniti, 1990). Om op een kinderdagverblijf te mogen werken, moeten de begeleiders ongeveer vijftien uur per jaar op cursus. De ratio begeleiders, kinderen is voor baby's 1:6 en voor vierjarigen 1:18. In Zweden (Andersson, 1989) hebben begeleiders een gespecialiseerde opleiding van minimaal twee jaar gevolgd. De ratio begeleiders, kinderen is voor baby's 1:4 en oudere kinderen 1:5. Bovendien is er voldoende ruimte en uitrusting. De kwaliteit van de kinderopvang is dus erg afhankelijk van het land, de plaatselijke regelgeving en financiële middelen. In Nederland is de ratio begeleiders - kinderen vergelijkbaar met de situatie in

Zweden (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2004). Ook in Nederland moeten begeleiders een gespecialiseerde opleiding, van minimaal 3 jaar, hebben gevolgd, (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2005).

In Nederland is de kwaliteit van de kinderdagverblijven redelijk homogeen. Het effect van kinderopvang op kinderen zal waarschijnlijk in de richting zijn van de uitkomsten van onderzoek in Zweden (Andersson, 1989) en van onderzoek naar kinderopvang met hoogwaardige kwaliteit in de V.S (Vandell, Henderson & Wilson, 1988). Kinderopvang in Nederland wordt verwacht een positief effect te hebben op de sociale ontwikkeling.

Relaties tussen zelfregulatie, warmte in het gezin, kinderopvang en prosociaal gedrag

Aan de hand van besproken theorieën zijn enkele onderzoeksvragen en bijbehorende hypothesen geformuleerd. Ten eerste wordt onderzocht of er een verband is tussen coparenting-warmte en prosociaal gedrag op driejarige en op vierenhalfjarige leeftijd. Ouders die in hun coparenting hoog scoren op warmte worden verwacht kinderen te hebben die meer prosociaal gedrag vertonen dan ouders die laag scoren op warmte. Ten tweede wordt onderzocht of er een verband is tussen zelfregulatie en prosociaal gedrag op driejarige en op vierenhalfjarige leeftijd. Verwacht wordt dat een hogere mate van zelfregulatie gerelateerd is aan een hogere score op prosociaal gedrag. Ten derde wordt onderzocht of er een verband is tussen aantal uren kinderopvang en prosociaal gedrag op driejarige en op vierenhalfjarige leeftijd. Het lijkt erop dat de kwaliteit van de Nederlandse kinderdagverblijven meer lijkt op die van het onderzoek van Andersson (1989), dan die uit andere onderzoeken. Andersson (1989) weidt echter niet uit over het aantal uur dat het kind per week in het kinderdagverblijf doorbrengt, onderzoeken daarnaar leveren uiteenlopende antwoorden (Belsky, 1988). Of het aantal uren kinderopvang verband houdt met prosociaal gedrag, wordt daarom exploratief onderzocht.

Ten vierde wordt onderzocht of prosociaal gedrag op driejarige leeftijd voorspeld kan worden door de variabelen: Zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang. Verwacht wordt dat zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang een groot gedeelte van prosociaal gedrag op driejarige leeftijd kunnen

voorspellen. Ten vijfde wordt onderzocht of prosociaal gedrag op vierenhalfjarige leeftijd voorspeld worden door zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang, nadat gecontroleerd is voor prosociaal gedrag op driejarige leeftijd. Er wordt verwacht dat zelfregulatie, warmte en aantal uren kinderopvang goede voorspellers zijn van prosociaal gedrag op vierenhalfjarige leeftijd, nadat gecontroleerd is op prosociaal gedrag op driejarige leeftijd.

Uit de theorie van Bronfenbrenner blijkt dat kindkenmerken de sterkste voorspeller is van de ontwikkeling van het kind. (Bronfenbrenner & Morris, 1998). Daarom wordt verwacht dat er bij de tweede hypothese de sterkste correlatie wordt gevonden en dat bij de vierde en vijfde hypothese zelfregulatie de grootste voorspeller is.

Methoden

Participanten:

In dit onderzoek zijn twee verschillende meetmomenten, één met het targetkind op driejarige leeftijd, T1, en één met het targetkind op vierenhalfjarige leeftijd, T2. Op T1 deden 89 twee-oudergezinnen met hun oudste kind van drie jaar oud (45 jongens, 44 meisjes) en 81 groepsleid(st)ers uit de kinderopvang mee in de studie. De gemiddelde leeftijd van de moeder was 34,5 jaar (SD = 4.2, range 21 – 46 jaar); de gemiddelde leeftijd van de vader was 36.5 jaar (SD = 4.7, range 22 - 50). In alle gevallen waren de ouders de biologisch ouders van de kinderen. In 57% van de gezinnen waren jongere broertje(s) of zusje(s) aanwezig. De ouders waren bij benadering 10.3 jaar bij elkaar (SD = 4.7, range 3 - 22). 98% van de vaders en 98% van de moeders hadden de Nederlandse nationaliteit. Het grootste gedeelte van de ouders was hoog opgeleid (23.9% van de moeders en 30.7% van de vaders hadden een universitaire opleiding) en werkten buitenshuis (85% van de vaders en 83% van de moeders). Moeders werkten tussen de 4 en 40 uur per week, met een gemiddelde van 24 uur. Voor vaders was het gemiddelde 39 uur en het aantal uur varieerde van 24 tot 80. Op T2, toen de kinderen 4,5 jaar oud waren, deden 74 gezinnen en 68 leerkrachten van de kleuterschool mee.

De gezinnen die op T2 niet meer mee deden, verschilden op één demografische variabele van de rest van de gezinnen: gemiddelde werkten de vaders meer uur per week

in de groep die uitviel, $t(79) = -2.11$, $p < .05$. Er werden geen verschillen gevonden op de volgende variabelen: opleidingsniveau, nationaliteit, één of meer kinderen, leeftijd van de ouders of aantal jaren dat de ouders bij elkaar waren. Op alle onafhankelijke en afhankelijke variabelen werden er geen verschillen gevonden tussen de gezinnen die afhaakten en de andere gezinnen.

Procedure:

In deze studie is gebruikt gemaakt van data die verzameld zijn voor een onderzoeksproject naar gezinsdynamiek en probleemgedrag. Voor dat onderzoek werden gezinnen geworven in kinderdagverblijven en peuterspeelzalen in verschillende delen van Nederland. Nadat er overeenstemming was bereikt over het meedoen aan het onderzoek, werden door de kinderdagverblijven en peuterspeelzalen brieven uitgedeeld aan ouders met kinderen van voorschoolse leeftijd, waarin gevraagd werd mee te doen aan de studie. Ouders werden geselecteerd wanneer ze voldeden aan de volgende voorwaarden: samenwonend en het eerstgeboren kind, het onderwerp van onderzoek, is bijna drie jaar oud.

In het onderzoeksproject is op T1 zowel gebruikt gemaakt van observaties als van vragenlijsten. Voor dit onderzoek is gekozen om alleen de data uit de vragenlijsten te gebruiken. Nadat de observaties zowel thuis als op het kinderdagverblijf/peuterspeelzaal uitgevoerd werden, werd aan de ouders gevraagd een vragenlijst in te vullen. Om sociaal gedrag te meten is in dit onderzoek gebruik gemaakt van een vragenlijst over de sterke en zwakke punten van een kind. Om te kijken naar variabelen, die met sociaal gedrag in verband zouden kunnen staan, is gekeken naar een vragenlijst over gedrag, waaronder zelfregulatie en een vragenlijst over coparenting. De vragenlijsten over sterke en zwakke punten is zowel door ouders als door groepskrachten ingevuld, de rest van de vragenlijsten alleen door de ouders. De kinderen waren op T1 36 maanden oud (variërend van 35 tot 37 maanden).

Op T2, anderhalf jaar later, ouders werden gevraagd een vragenlijst in te vullen met betrekking tot sociaal gedrag van hun kinderen. Ook werd aan de ouders gevraagd toestemming te geven aan de leerkrachten om deze vragenlijst met betrekking tot hun kind in te vullen. Na deze toestemming kregen de leerkrachten een vragenlijst toegestuurd.

Meetinstrumenten:

Children's Behavior Questionnaire

De CBQ (Rothbart, Ahadi, Hershey & Fisher, 2001) is gebruikt om zelfregulatie te meten. De door Majdandzic en Van den Boom (in press) vertaalde en bewerkte test, is in dit onderzoek gebruikt. De CBQ bestaat uit 15 schalen van 12 tot 13 items. Ieder item bevat een stelling over een reactie, ouders moesten op een 7-punts Lickert-schaal, variërend van 1 (helemaal niet van toepassing) tot 7 (volledig van toepassing) aangeven of hun kind die reactie de laatste 6 maanden had vertoond. Er bestond ook de mogelijkheid aan te geven, dat ze hun kind nooit in die situatie hadden gezien.

De 15 schalen van de CBQ kunnen onderverdeeld worden in 3 factoren, te weten Negative Affectivity, Extraversion/Surgency, Effortful Control (zelfregulatie) (Rothbart et al. 2001). De totale verklaarde variantie door deze 3 factoren was in dit onderzoek 62.27% voor de door de vaders ingevulde vragenlijsten en 61.68% voor de door de moeders ingevulde vragenlijsten.

De factor die in dit onderzoek gebruik wordt is zelfregulatie, welke bestaat uit Inhibitory Control, attentional focusing, low intensity pleasure, perceptual sensitivity en smiling and laughter. Een voorbeelditem van zelfregulatie is: "Kan zachter praten wanneer dat gevraagd wordt." Zowel voor de door de vader als door de moeder gerapporteerde scores op de CBQ, als in het onderzoek van Rothbart et al. (2001) bestaat de factor zelfregulatie uit deze 5 schalen. De factorladingen waren allemaal hoger dan .5, met als laagste factorlading gerapporteerd door de moeder .51, smiling and laughter, en als laagste gerapporteerd door de vader .59, attentional focusing. Als hoogste factorlading gerapporteerd door de vader .75, low intensity pleasure en door de moeder .85, low intensity pleasure. De betrouwbaarheid voor de schalen gebruikt bij zelfregulatie was goed, variërend van $\alpha = .65$ (attentional focusing, gerapporteerd door de moeder) tot $\alpha = .84$ (smiling and laughter, gerapporteerd door de moeder). Er is een redelijke positieve samenhang ($r = .48$; $p < .01$; $n = 70$) gevonden tussen zelfregulatie gerapporteerd door de vader en zelfregulatie gerapporteerd door de moeder. In het onderzoek werden verbanden tussen andere variabelen en zelfregulatie apart getoetst voor door de moeder en door de vader gerapporteerde scores.

Strengths and Difficulties Questionnaire

De SDQ (Nederlandse versie; Goodman, 1997) is gebruikt om prosociaal gedrag te meten. De vragenlijst bestaat uit vijf schalen, van ieder 5 items. De vragen werden beantwoord op een 3-punts schaal: niet waar (0), een beetje waar (1), zeker waar (2). Per schaal wordt de totaalscore berekend, die kan variëren van 0 tot 10. Voor dit onderzoek is alleen de schaal prosociaal gebruikt, met bijvoorbeeld het volgende item: "Houdt rekening met gevoelens van anderen."

De cronbach's alpha op T1 voor deze schaal was .73 (gerapporteerd door groepsleidster kinderopvang). Op T2 was Cronbach's alpha .80 (gerapporteerd door de leerkracht). Zowel voor T1 als T2 werd de betrouwbaarheid niet of nauwelijks groter, wanneer een item verwijderd zou worden. In het onderzoek zijn alleen de data van de vragenlijsten ingevuld door groepsleidsters/leerkrachten gebruikt, omdat de betrouwbaarheid van de data geleverd door vader en moeder te laag was.

Coparenting Scale

De herziene Coparenting Scale (McHale 1997; Mchale et al., 2000) is een vragenlijst van 16 items die de ouderlijke rol die ouders delen met hun partner inschat. De 16 items worden onderverdeeld in 3 schalen: Family Integrity, Disparagement en Conflict (McHale, 1997). Voor dit onderzoek is alleen Family Integrity gebruikt om warmte binnen het gezin te meten. De Family Integrity schaal bestaat uit 7 items, waar ouders hun antwoorden op een 7-punts (1 = absoluut nooit, 7 = bijna altijd (1-2 keer per uur) Likert-schaal moesten scoren. Een voorbeeld van een item is: Zegt of doet u opzettelijk iets om een plezierige uitwisseling tussen uw partner en kind uit te nodigen, aan te moedigen of te bevorderen (Bijvoorbeeld, "Laat mama eens zien wat je hebt getekend?" of "Ik denk dat papa dit ook graag wil spelen."). De betrouwbaarheid varieerde van .79 (Cronbach's alpha, gerapporteerd door de vader) tot .80 (cronbach's alpha, gerapporteerd door de moeder). Tussen warmte gerapporteerd door de moeder en warmte gerapporteerd door de vader is een middelmatige samenhang gevonden, $r = .37$, $p < .01$. In het onderzoek werden verbanden tussen andere variabelen en warmte apart getoetst voor door de moeder en door de vader gerapporteerde scores.

Aantal uren kinderopvang

Aantal uren kinderopvang is gemeten via de algemene vragenlijst. Ouders konden aangeven hoeveel uur hun kind per week naar kinderopvang ging. De rapportages van de vader en de moeder stemden niet in alle gevallen overeen (zie tabel 1). 63.4% van de rapportages stemde overeen. Het gemiddelde verschil was 1.23 uur (SD 2.35), het grootste verschil was 13 uur. Omdat aantal uur kinderopvang per week niet afhankelijk is van interpretatie wordt in het onderzoek maar 1 rapportage meegenomen, die van de moeder. De moeder is vaak nog de primaire opvoeder. Moeders werken gemiddeld 24 uur per week tegenover 39 uur door vaders, waardoor het aannemelijk is dat haar rapportage betrouwbaarder is.

Resultaten

Beschrijvende resultaten

In Tabel 1 is een overzicht van de gemiddelden, standaarddeviatie en spreiding weergegeven. Prosociaal gedrag had op T1 geen mooie normaalverdeling, het grootste deel (20,3%) lag op 6, 12.7% van de groepsleidsters scoorden 10 (maximaal) op sociaal gedrag, tegenover 1.3% die 1 scoorden (minimaal). Dit betekent dat de verdeling scheef naar rechts liep, dat er in totaal meer kinderen zijn met een score van 6 of hoger, dan 5 of lager. Prosociaal gedrag komt dus veel voor en heeft geen normale verdeling (kurtosis en scheefheid rapporteren). Op T2 hing de normaalverdeling iets naar rechts, met een piek op 8 (21,7% van de leerkrachten hadden dat gescoord), 15.9 % van de leerkrachten scoorden 10, ten opzichte van 2.9%, die 2 scoorden (de laagste score op T2). Er is een significant verschil tussen gerapporteerd sociaal gedrag op T1 en T2; $t(64) = 2.05$; $p < .05$ (zie Tabel 1).

Tabel 1: Gemiddelde, standaarddeviatie en spreiding per variabele.

	M	SD	Minimum	Maximum	N
Prosociaal gedrag T1	6.41	2.32	1.00	10.00	79
Prosociaal gedrag T2	7.01	2.17	2.00	10.00	69
Zelfregulatie V	4.97	.51	3.77	6.40	71
Zelfregulatie M	5.09	.54	3.77	6.40	72
Coparenting-warmte V	5.25	.54	3.86	6.71	71
Coparenting-warmte M	5.54	.49	4.57	6.71	72
Aantal uren kinderopvang V	17.74	7.62	4.50	34.00	72
Aantal uren kinderopvang M	17.93	8.49	3.00	40.00	72

V = rapportage door de vader, M = rapportage door de moeder

Correlaties tussen de variabelen

In Tabel 2 zijn de correlaties tussen de verschillende variabelen te zien. Er zijn geen significante correlaties gevonden tussen coparenting-warmte en sociaal gedrag op 3-jarige leeftijd. Ook is er geen significant verband gevonden tussen coparenting-warmte en sociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd. De tweede onderzoeksvraag was of er een verband tussen zelfregulatie en sociaal gedrag op 3-jarige en op 4,5-jarige leeftijd is. De toetsen uitgevoerd voor deze vraag leverde zowel significante als niet significante resultaten op. Op 3-jarige leeftijd is er een significant verband tussen zelfregulatie en sociaal gedrag, zowel bij de rapportage door de vader ($r = .26, p < .05$) als door de moeder ($r = .44, p < .01$). Op 4,5-jarige leeftijd is er geen significante relatie tussen zelfregulatie en sociaal gedrag. Tussen aantal uren kinderopvang en sociaal gedrag (onderzoeksvraag 3) zijn geen significante correlaties gevonden. Tussen sociaal gedrag op 3-jarige en sociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd zijn geen significante verbanden gevonden.

Tabel 2: Correlaties tussen de variabelen.

	1	2	3	4	5	6
1. Prosociaal gedrag T1						
2. Prosociaal gedrag T2	.24					
3. Zelfregulatie V	.26*	.01				
4. Zelfregulatie M	.44**	.21	.48**			
5. Coparenting-warmte V	.17	-.16	.50**	.15		
6. Coparenting-warmte M	.13	.01	.41**	.55**	.37**	
7. Uren kinderopvang M	-.02	-.17	-.10	-.05	-.11	-.06

V = rapportage door de vader, M = rapportage door de moeder

* = $p < .05$, ** = $p < .01$

Tussen de rapportages op de schalen coparenting-warmte en zelfregulatie zijn significante correlaties gevonden, behalve voor zelfregulatie gerapporteerd door de moeder en coparenting-warmte gerapporteerd door de vader (zie tabel 2).

Voorspellen van prosociaal gedrag

Er zijn twee multipelen regressies uitgevoerd om de hypothese te toetsen of prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd voorspeld kan worden door de variabelen: Zelfregulatie, coparenting-warmte op T1 en aantal uren kinderopvang. Alle onafhankelijke variabelen werden in één keer getoetst, met de enter-methode. De resultaten van de regressieanalyse zijn weergegeven in tabel 3. Bij de rapportage door de vader verklaarden zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang geen significant deel van prosociaal gedrag op T1. Zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang verklaarden 20% ($p < .05$) van de variantie van prosociaal gedrag op T1, gerapporteerd door de moeder. Zelfregulatie was de enige significante voorspeller.

Tabel 3: Het bijdragen van zelfregulatie, warmte en kinderopvang aan prosociaal gedrag

Stap	Onafhankelijke variabele	Moeder T1		Vader T1		Moeder T2		Vader T2	
		R ²	β	R ²	β	ΔR ²	β	ΔR ²	β
1	Prosociaal gedrag T1	---	---	---	---	.06	.23	.06	.23
2	Zelfregulatie	.20	.46*	.07	.23	.04	.58	.07	.26
	Warmte		-.03		.06		-.34		-1.03
	Aantal uren kinderopvang		.01		.00		-.04		-.05

* $p < .001$

De laatste onderzoeksvraag was of prosociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd voorspeld kan worden door zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang, nadat gecontroleerd is voor prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd. Om dit te toetsen is gekozen voor een hiërarchische multiële regressie, met als afhankelijke variabele prosociaal gedrag op T2. In stap 1 werd prosociaal gedrag op T1 als onafhankelijke variabele ingevoerd. In stap 2 de onafhankelijke variabelen warmte, zelfregulatie en aantal uren kinderopvang. Voor rapportage door de vader en rapportage door de moeder zijn verschillende multiële regressies uitgevoerd. De resultaten van deze regressieanalyses zijn weergegeven in tabel 3. Voor zowel de vader- als moederrapportage bleek prosociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd niet significant voorspeld te kunnen worden door zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang op 3-jarige leeftijd. Er was geen enkele significante voorspeller.

Discussie

Het doel van deze studie was het onderzoeken van verbanden tussen zelfregulatie, coparenting-warmte, kinderopvang en pro sociaal gedrag. Als eerste zijn de relaties tussen zelfregulatie en pro sociaal gedrag, coparenting-warmte en pro sociaal gedrag en kinderopvang en pro sociaal gedrag onderzocht. Pro sociaal gedrag is zowel op driejarige als viere nhalfjarige leeftijd gemeten, de andere variabelen zijn alleen op driejarige leeftijd gemeten.

Alleen tussen zelfregulatie en pro sociaal gedrag op driejarige leeftijd is een significant positief verband aangetroffen. Naarmate kinderen een hogere mate van zelfregulatie hebben, dus beter zijn in het onderdrukken van een dominante respons en het uiten van een ondergeschikte respons, vertonen ze meer pro sociaal gedrag. Er zijn verschillende voorbeelden te bedenken waarin deze relatie tot uiting komt. Als een kind bijvoorbeeld de impuls kan onderdrukken om alles voor zichzelf te houden, dan is het in staat met anderen te delen. Deze relatie, tussen zelfregulatie en pro sociaal gedrag, is ook zichtbaar in situaties, waarin pro sociaal gedrag moeilijker waarneembaar is. Voor een kind is het vervelend als iemand anders verdrietig is. Het kan zijn dat het kind zelf verdrietig wordt, of dat het niet meer leuk is om met de ander te spelen. Het vereist zelfregulatie om deze negatieve gevoelens te onderdrukken. Wanneer deze gevoelens onderdrukt worden, kan het kind zich gaan richten op de verdrietige ander. Dit is in overeenstemming met de verwachting op basis van de bevindingen van Rothbart et al. (1994) dat zelfregulatie gerelateerd is aan pro sociaal gedrag en dat zelfregulatie gerelateerd is aan empathie, het zich invoelen in een ander.

Deze resultaten ondersteunen dus de theorie dat een kind, dat in staat is pro sociaal gedrag te vertonen, een zekere mate van zelfregulatie heeft. Zelfregulatie ontstaat niet van de ene op de andere dag. Tijdens het tweede levensjaar worden bij kinderen voorlopers van zelfregulatie zichtbaar en rond het derde levensjaar ontstaat zelfregulatie in zijn uiteindelijke vorm, het onderdrukken van een dominante respons en het uiten van een ondergeschikte respons. De vraag is dan of zelfregulatie, op driejarige leeftijd gemeten, in verband staat met pro sociaal gedrag op viere nhalfjarige leeftijd.

Tussen zelfregulatie, gemeten op driejarige leeftijd en pro sociaal gedrag op viere nhalfjarige leeftijd zijn geen significante verbanden gevonden. De mate van zelfregulatie op driejarige leeftijd is dus niet gerelateerd aan pro sociaal gedrag anderhalf

jaar later. Gemeten op dezelfde leeftijd (drie jaar) zijn zelfregulatie en prosociaal gedrag gerelateerd, maar of zelfregulatie van invloed is op prosociaal gedrag of andersom, of dat ze elkaar beïnvloeden, is niet zeker. In dit onderzoek is alleen prosociaal gedrag op verschillende tijdstippen gemeten.

Zelfregulatie is niet gerelateerd aan prosociaal gedrag anderhalf jaar later, maar de mogelijkheid bestaat dat prosociaal gedrag van invloed is op zelfregulatie of dat er sprake is van een bi-directionele relatie. Hoe iemand zich voelt is vaak van invloed op zijn of haar gedrag, maar zijn of haar gedrag is ook van invloed op hoe diegene zich voelt. Paul Ekman's 'facial feedback theory' (Gray, 2002) is hier een voorbeeld van. Hij stelde dat als iemand een lachend gezicht 'opzet', diegene zich ook vrolijker voelt. In de loop der jaren is deze theorie door verschillende onderzoekers getoetst en de resultaten zijn consistent met Ekman's theorie dat zintuiglijke feedback van het gezicht zowel het gevoel, als de lichamelijke staat behorend bij de emotie, beïnvloedt (o.a. Levenson, Ekman, & Friesen, 1990). Hoewel achter zelfregulatie en prosociaal gedrag waarschijnlijk complexere mechanismen zitten, is het niet ondenkbaar dat een kind dat geleerd heeft prosociaal gedrag te vertonen, hetzij door imitatie, beloning of op een andere manier, een hogere mate van zelfregulatie ontwikkelt. De precieze relatie tussen zelfregulatie en prosociaal gedrag verdient aandacht in toekomstig onderzoek.

Een verklaring waarom zelfregulatie niet gerelateerd is aan prosociaal gedrag anderhalf jaar later is dat de omstandigheden op de verschillende tijdstippen te divers zijn. De kinderen zijn door verschillende personen gescoord op prosociaal gedrag in een andere groep. Groepskrachten op een kinderdagverblijf of peuterspeelzaal zijn vaak samen op een kleinere groep kinderen, terwijl een leerkracht op de kleuterschool vaak alleen in een grotere groep staat. Bovendien zijn de programma's op kinderdagverblijf/peuterspeelzaal anders dan op de kleuterschool. Dit kan er voor zorgen dat een kind zich misschien meer op zijn gemak voelt op de ene plek dan op de andere. Misschien biedt de ene plek ook meer mogelijkheden voor prosociaal gedrag, worden er bijvoorbeeld op de kleuterschool in groepjes opdrachten gemaakt.

Een andere mogelijkheid, waarom zelfregulatie niet gerelateerd is aan prosociaal gedrag anderhalf jaar later, kan gezocht worden in de ontwikkeling van zelfregulatie. Zelfregulatie ontstaat in zijn uiteindelijke vorm rond het derde levensjaar. Op hetzelfde moment (driejarige leeftijd) vertonen kinderen, die een hogere mate van zelfregulatie hebben, meer prosociaal gedrag. Als zelfregulatie een voorwaarde is om prosociaal gedrag te vertonen, is dit een logisch resultaat. Het kan dan zijn dat bij een gedeelte van

de driejarigen uit de steekproef de zelfregulatie nog niet volledig ontwikkeld was en hierdoor automatisch een lage mate van zelfregulatie scoorden. Op vierenhalfjarige leeftijd is geen zelfregulatie meer gemeten. Het kan dus zo zijn dat het gedeelte van de steekproef, bij wie op het eerste moment zelfregulatie nog niet volledig ontwikkeld was, later in het eindstadium van zelfregulatie kwamen en pas dan in staat waren een hoge mate van zelfregulatie te scoren en daarmee samenhangend prosociaal gedrag te vertonen. Op vierenhalfjarige leeftijd lieten ze dit wel zien, maar in dit onderzoek was niet te zien of hun zelfregulatie was toegenomen. Uit de resultaten blijkt dat prosociaal gedrag op het tweede meetmoment significant een hoger gemiddelde had, dan op het eerste meetmoment. Dit kan erop wijzen dat een aantal kinderen op driejarige leeftijd nog niet voldoende ontwikkeld waren in hun zelfregulatie om een hoge mate van zelfregulatie te vertonen en daarmee samenhangend prosociaal gedrag te laten zien, maar hier op vierenhalfjarige leeftijd wel toe in staat waren.

Naast zelfregulatie, een kindfactor, is er naar omgevingsfactoren gekeken. Coparenting-warmte en prosociaal gedrag zijn niet gerelateerd, zowel bij prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd als bij prosociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd. Dit in tegenstelling tot wat in andere onderzoeken is gevonden (o.a. Zhou et al., 2002). Kinderen uit warme gezinnen toonden meer empathie, vertoonden meer (pro)sociaal gedrag en minder probleemgedrag. De manier waarop prosociaal gedrag in dit onderzoek is gemeten zou een rol kunnen spelen in het feit dat er geen significante verbanden zijn gevonden. Daarnaast is het opmerkelijk dat de rapportage van coparenting-warmte door vader en moeder slechts een middelmatige samenhang vertoonden. Blijkbaar is de rapportage van coparenting-warmte subjectief, waardoor de verwachte relatie met prosociaal gedrag niet gevonden werd. Bij de beperkingen van het onderzoek wordt hier verder op ingegaan.

Uit meerdere onderzoeken (o.a. Karreman et al., 2007) blijkt dat kindfactoren sterker samenhangen met het gedrag van het kind dan omgevings/gezinsfactoren. Dit is in overeenkomst met de theorie van Bronfenbrenner (Bronfenbrenner & Morris, 1998), dat persoonkarakteristieken het meest van invloed zijn op het vormen van de koers van toekomstige ontwikkeling. Coparenting-warmte en zelfregulatie zijn aan elkaar gerelateerd. Des te meer warmte er binnen het gezin is, hoe hoger de mate van zelfregulatie van het kind. Of, naarmate een kind meer zelfregulatie vertoont, is er meer warmte binnen het gezin. Het is aannemelijk dat coparenting-warmte en zelfregulatie op elkaar van invloed zijn. Als een kind opgroeit in een warm hecht gezin, krijgt het meer

zelfvertrouwen en heeft het de veiligheid zich te ontwikkelen, wat weer een positief effect of zelfregulatie heeft. Aan de andere kant, wanneer een kind een hogere mate van zelfregulatie heeft, luistert het waarschijnlijk beter, wat weer een positief effect op de harmonie binnen het gezin heeft. Een voorbeeld hiervan is het goodness-of-fit model (Berk, 2000), dat uitlegt hoe ouders en kinderen op elkaar reageren. Ouders treden vaak harder op tegen moeilijke peuters dan tegen meegaande peuters. Aan de andere kant kan een warm gezin ervoor zorgen dat peuters met een moeilijk temperament later minder of geen gedragsproblemen krijgen.

Een andere omgevingsfactor in dit onderzoek is het aantal uren opvang dat een kind per week genoot. Dit bleek niet aan sociaal gedrag te zijn gerelateerd. Blijkbaar heeft het aantal uur kinderopvang per week geen invloed op het sociale gedrag van een kind. Anderson (1989) beschrijft de hoge kwaliteit van de kinderopvang in Zweden en vindt in zijn onderzoek positieve verbanden tussen kinderopvang en sociaal gedrag. Vandell en Corasaniti (1990) spreken van minder positieve resultaten. Zij weidden uit over de slechte staat van kinderdagverblijven in de V.S. Waarschijnlijk is de kwaliteit van de kinderopvang belangrijker dan het aantal uur dat een kind hier per week doorbrengt. Er is echter meer onderzoek nodig om verdere conclusies te trekken.

Bronfenbrenner stelt dat ontwikkeling plaats vindt door proximale processen (Bronfenbrenner & Morris, 1998). De uitkomst van een proximaal proces, bijvoorbeeld sociaal gedrag, kan weer als factor meespelen in een volgend proximaal proces. Sociaal gedrag op 3-jarige leeftijd was echter niet gerelateerd aan sociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd. Als er gekeken wordt naar de ontwikkeling van sociaal gedrag, dan blijkt dat sociaal gedrag meer vertoond wordt naarmate het kind ouder wordt (Grusec, Davidov & Lundell, 2002). In overeenstemming met met de bevindingen van Grusec, Davidov en Lundell (2002) was in dit onderzoek het niveau van sociaal gedrag op T2 significant hoger dan op T1. Deze groei is echter wel afhankelijk van het soort sociaal gedrag dat onderzocht werd. Verder leren kinderen naarmate ze ouder worden meer over de gepastheid van sociaal gedrag, niet in alle situaties vinden mensen het prettig geholpen te worden. Verder is sociaal gedrag afhankelijk van situationele bepalende factoren. Sociaal gedrag is afhankelijk van de ontwikkeling van het kind en bepalende factoren uit de situatie waarin het kind zich bevindt. Dit kan een reden zijn waarom er geen verband tussen sociaal gedrag op 3-jarige en sociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd is gevonden. Ook het feit dat verschillende mensen sociaal gedrag bij de kinderen vastgesteld hebben kan hierin meespelen.

Nadat is gekeken naar enkelvoudige verbanden tussen de variabelen onderling, is gekeken naar de drie onderzoeksvariabelen samen en hun invloed op prosociaal gedrag. De hypothese dat zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd voorspellen, is gedeeltelijk bevestigd. Bij de rapportage door de moeder verklaarde zelfregulatie 20% van de variantie in prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd. De relatie tussen zelfregulatie en prosociaal gedrag op 3-jarige leeftijd is in het geval van de rapportage door de moeder bevestigd. Bij rapportage door de vader was zelfregulatie geen significante voorspeller van prosociaal gedrag. Omdat de vaders gemiddeld meer werkten dan de moeders, is het waarschijnlijk dat moeders samen met het kind meer tijd doorbrachten. Op die manier zag de moeder het kind ook in meer verschillende situaties dan de vader. Het kan daarom zo zijn dat de moeders beter rapporteerden en de verbanden dus sterker zijn.

De hypothese dat zelfregulatie, coparenting-warmte en aantal uren kinderopvang goede voorspellers zijn van prosociaal gedrag op 4,5-jarige leeftijd, kan niet worden aangenomen. Deze drie variabelen dragen dus niet bij aan prosociaal gedrag dat anderhalf jaar later wordt vertoond.

Samenvattend kan worden gezegd dat zelfregulatie in verband staat met prosociaal gedrag en dat zelfregulatie, gemeten op hetzelfde moment, een goede voorspeller is voor prosociaal gedrag. Warmte in het gezin en aantal uren kinderopvang per week, zijn niet gerelateerd aan prosociaal gedrag. Wel is er een positief verband tussen warmte in het gezin en zelfregulatie. Warmte in het gezin zou dus een moderator kunnen zijn in het verband tussen zelfregulatie en prosociaal gedrag.

Het onderzoek had ook enkele beperkingen. Zo is de sekse van het kind niet als variabele meegenomen. Uit verschillende onderzoeken (o.a. DiLalla, 1998, Eisenberg, 2002, McHale 1995, Karreman, van Tuijl, van Aken en Dekovic, 2007) blijkt dat de sekse van een kind van invloed kan zijn op (prosociaal) gedrag, zelfregulatie, de invloed die kinderopvang kan hebben en de relatie met coparenting. In dit onderzoek is sekse niet onderzocht, wat van invloed kan zijn geweest op de resultaten.

Prosociaal gedrag is gemeten via de SDQ en gerapporteerd door vader, moeder en groepsleidster/leerkracht op twee meetmomenten (3-jarige leeftijd en 4,5-jarige leeftijd). De rapportage van prosociaal gedrag door vader en moeder was op geen van beide meetmomenten betrouwbaar. Dit roept vragen op in hoeverre er op een dergelijke jonge leeftijd sprake is van (bewust) sociaal gedrag en hoe gemakkelijk ouders dit kunnen

observeren. Het kan zo zijn dat ouders gewoon niet vaak genoeg hun kind op een dergelijke jonge leeftijd in situaties zien, waarin het prosociaal gedrag kan vertonen. Om prosociaal gedrag te vertonen zijn er meerdere personen vereist. Waarschijnlijk heeft een kind in een groep met leeftijdgenootjes vaker de mogelijkheid prosociaal gedrag te vertonen, waardoor dit voor een groepsleidster of leerkracht makkelijker waarneembaar is dan voor ouders. In dit onderzoek is alleen de rapportage door groepsleidster/leerkracht meegenomen, wat een eenzijdige belichting kan geven. De vragenlijst is een overzicht van de sterke en minder sterke punten van een kind en heeft per gedragssoort slechts 5 items. Prosociaal gedrag bij jonge kinderen kan misschien beter onderzocht worden door observatie. In een onderzoek van Zahn-Waxler en Radke-Yarrow (1982) werden verschillende onderzoeksmethoden naast elkaar gelegd. De reacties van kinderen op pijn of droefheid van anderen werden geobserveerd. Hiervoor werden verschillende methodes gebruikt. Allereerst werd er onderscheid gemaakt in natuurlijke situaties en vooropgezette situaties. Voor de natuurlijke situaties werden moeders getraind om hun kind te observeren, wanneer een dergelijke situatie zich voordeed. In de andere situaties speelde of de moeder of een andere onderzoeker toneel en werd het kind geobserveerd door onderzoekers.

In de sociale wetenschappen is het over het algemeen lastig om 'de werkelijkheid' te onderzoeken. Het enige wat onderzocht kan worden is een waarneming van de werkelijkheid. Een andere beperking van dit onderzoek is dat de waarnemingen per rapporteur vaak uiteen liepen, zelfs bij waarneming van feiten als hoeveel uur een kind per week in de kinderopvang doorbracht. Ook de eerder besproken matige correlatie tussen de rapportage van vader en moeder over coparenting-warmte is hier aan onderhevig.

Verder vormde de steekproef geen goede afspiegeling van de samenleving. De gezinnen die meededen aan dit onderzoek waren hoofdzakelijk blank, modaal tot bovenmodale tweeverdieners en goed functionerende tweeouder gezinnen. Er kan dus geen generalisatie naar andere groepen plaatsvinden. Bovendien kan dit er voor zorgen dat er minder spreiding is op bepaalde variabelen, waardoor sommige effecten misschien juist minder duidelijk naar voren kwamen.

Bij vervolgonderzoek is het van belang een betere maat voor prosociaal gedrag te creëren. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door ouders te trainen in het observeren van situaties, waarin het kind prosociaal gedrag vertoont, of het kind in experimentele

situaties te observeren. Vooral bij jongere kinderen lijkt deze methode betrouwbaarder. Verder kan er misschien meer gekeken worden naar de verschillende soorten van pro sociaal gedrag en hun relatie met zelfregulatie, warmte in het gezin en kinderopvang.

Om de betrouwbaarheid van de waarnemingen te vergroten, kan het praktisch zijn bepaalde feiten te controleren. Zo had er bijvoorbeeld bij de kinderdagverblijven geïnformeerd kunnen worden voor hoeveel uur het kind daadwerkelijk ingeschreven stond.

Verder kan er, om de mogelijkheid tot generaliseren te vergroten, onderzoek gedaan worden bij verschillende soorten groepen.

Referenties

- Andersson, B. E. (1989). Effects of Public Day-Care: A Longitudinal Study. *Child Development*, 60, 857-866.
- Belsky, J. (1988). The "Effects" of Infant Day Care Reconsidered. *Early Childhood Research Quarterly*, 3, 235-272.
- Berk, L. E. (2000). *Child Development*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bronfenbrenner, U. (1979). Content of child rearing: Problems and prospects. *American Psychologist*, 34, 844-850.
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the Family as a Context for Human Development: Research Perspectives. *Developmental Psychology*, 22, 723-742.
- Bronfenbrenner, U. & Morris, P. (1998). The ecology of developmental processes. In W. Damon (Series Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (5th ed., Vol. 1, pp. 993-1028). New York: Wiley.
- Burchinal, M. R., Ramey-Landesman, S., Reid, M. K., & Jaccard, J. (1995). Early Child Care Experiences and Their Association With Family and Child Characteristics During Middle Childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 10, 33-61.
- Cowan, P. A., Cowan, C. P., Schulz, M. S., & Heming, G. (1994). Prebirth to Preschool Family Factors in Children's Adaptation to Kindergarten. In R. D. Parke en S. G. Kellam (eds.) *Exploring Family Relationships with Other Social Contexts*. (pp. 75-114). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- DiLalla, L. F. (1998). Daycare, child, and family influences on preschoolers' social behaviours in a peer play setting. *Child Study Journal*, 28, 3, 223-245.
- Eisenberg, N. (1982). *The Development of Prosocial Behavior*. New York: Academic Press.
- Eisenberg, N., & Mussen, P. H. (1989). *The roots of prosocial behavior in children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gray, P. (2002). *Psychology*. New York: Worth Publishers.
- Grusec, J. E., Davidov, M. & Lundell, L. (2002). Prosocial and Helping Behavior. In P. K. Smith en C. H. Hart (eds.) *Blackwell Handbook of Childhood Social Development*. (pp. 455-474). Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Hanley, G.P., Iwata, B.A. & McCord, B.A. (2003). Functional analysis of problem behaviour: a review. *Journal of applied behaviour analysis*, 36, 147-185.
- Karreman, A. , Van Tuijl, C., Deković, M. & Van Aken M. A. G. (2006). Relations Between Parenting, Coparenting, and Effortful Control in Preschoolers, in press.

- Karreman, A. , Van Tuijl, C., Deković, M. & Van Aken M. A. G. (2007). Predicting Young Children's Externalizing Problems: Interactions between Effortful Control, Child Sex, Parenting, and Coparenting, in press.
- Kochanska, G. & Knaack, A. (2003). Effortful Control as a Personality Characteristic of Young Children: Antecedents, Correlates, and Consequences. *Journal of Personality*, 71, 1087-1112.
- Kochanska, G., Murray, K. T., & Harlan E. T. (2000). Effortful Control in Early Childhood: Continuity and Change, Antecedents and Implications for Social Development. *Developmental Psychology*, 36, 220-232.
- Kopp, C. B. (1982). Antecedents of self-regulation: A developmental perspective. *Developmental Psychology*, 18, 199-214.
- Levenson, R. W., Ekman, P., & Friesen, W. V. (1990). Voluntary facial action generates emotion-specific nervous system activity. *Psychophysiology*, 27, 363-384.
- McHale, J. P. (1995). Coparenting and Triadic Interactions During Infancy: The Roles of Marital Distress and Child Gender. *Developmental Psychology*, 31, 985-996.
- McHale, J. P. (1997). Overt and Covert Coparenting Processes in the Family. *Family Process*, 36, 183-201.
- McHale, J. P., Kuersten-Hogan, R., Lauretti, A., & Rasmussen, J.L. (2000). Parental reports of coparenting and observed coparenting behavior during the toddler period. *Journal of Family Psychology*, 14, 220-236.
- McHale, J. P., & Rasmussen, J.L. (1998). Coparental and family group-level dynamics during infancy: Early family precursors of child and family functioning during preschool. *Development and Psychopathology*, 10, 39-59.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2004). Beleidsregels kwaliteit kinderopvang. *Staatscourant*, 222, 18-26.
<http://www.kinderopvang.net/bibliotheek/docs/Beleidsregelskwaliteit.pdf>
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2005). Besluit van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 8 juli 2005 tot algemeen verbindendverklaring van bepalingen van de collectieve arbeidsovereenkomst kinderopvang.
<http://www.sdu.nl/staatscourant/cao/caopdf/10348.pdf>
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A. & Hershey, K.L. (1994). Temperament and Social Behavior in Childhood. *Merill-Palmer Quarterly*, 40, 21-39.
- Vandell, D. L., & Corasaniti, M. A. (1990). Variations in Early Child Care: Do They Predict Subsequent Social, Emotional, and Cognitive Differences? *Early Childhood Research Quarterly*, 5, 555-572.
- Vandell, D. L., Henderson, V. K., & Wilson, K. S. (1988). A longitudinal study of children with varying quality day care experiences. *Child Development*, 59, 1286-1292.

- Zhan-Waxler, C. & Radke-Warrow, M. (1982). The Development of Atruism: Alternative Research Strategies. In: N. Eisenberg (Ed.), *The Development of Prosocial Behavior* (pp. 109-137). New York: Academic Press.
- Zhou, Q., Eisenberg, N., Losaya, S. H., Fabes, R. A., Reiser, M., Guthrie, I. K., Murphy, B. C., Cumberland, A. J. & Shepard, S. A. (2002). The Relations of Parental Warmth and Positive Expressiveness to Children's Empathy-Related Responding and Social Functioning: A Longitudinal Study. *Child Development*, 73, 893-915.